

*Григор'єв Олександр Миколайович,
к.ю.н., доцент кафедри загальнотеоретичних
дисциплін*

340.15;343.811

**РЕЛІГІЙНО-МОРАЛЬНИЙ ФАКТОР У ВИПРАВЛЕННІ ЗАСУДЖЕНИХ
ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
(НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ) В ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У системі комплексних заходів правового та психолого-педагогічного характеру важлива роль відводиться формуванню законослухняної особистості. У дореволюційній Росії православними священиками був накопичений багатий досвід релігійно-морального виховання ув'язнених. Цей досвід міг би використовуватися у питаннях етичного виховання засуджених до позбавлення волі в сучасних умовах органами та установами виконання покарань в Україні.

Спеціальних досліджень даної проблеми на протязі кінцевих 10-15 років ми практично не знаходимо, лише крім окремих різних статей у журналах [13]. Однак ж питання, які розглядаються, достатньо багато уваги приділялось у таких значних дослідженнях карального апарату, у тому числі тюремних органів, як М.Н. Гернета, Т.О. Радова, І.І. Резника, О.Н. Ярмиша [1-3].

Мета статті - дослідити позитивний історичний досвід релігійно-морального виховання засуджених до позбавлення волі в Російській імперії з метою подальшого вдосконалення його в діяльності органів та установ виконання покарання в Україні в сучасних умовах.

На початку ХІХ ст. відбулися помітні зміни в тюремній політиці російського уряду. Це було пов'язано з тогочасними настроями в російському суспільстві. «Війна з Наполеоном, походи за кордон, знайомство з політичними й релігійними організаціями за кордоном, з одного боку, – писав відомий російський дослідник тюремного законодавства М. Гернет, – а з іншого – суперечність між самодержавним ладом і зростанням свідомості найбільш освічених прошарків російського дворянства породжували прагнення їх до об'єднання на ґрунті загальних інтересів» [1, с.97]. Завдання етичного самовдосконалення, у тому числі злочинців, стали посідати в суспільстві важливе місце. Одним із засобів останнього вважалася добродійність. В аристократичних колах правилом хорошого тону стає філантропія. Вона проповідувалася як важливий засіб порятунку душі. Але якщо раніше «милостиня» була приватною справою і в переважно відбувалася без розголосу (так вона вважалася кращою), то тепер в аристократичних колах, часто об'єднаних в різні релігійні товариства (наприклад, масонські), добродійність стає однією із форм громадської діяльності. «Саме організованість такої добродійності, – писав М. Гернет, – її планомірність задовольняли нові суспільні запити аристократії» [1, с.98].

Результатом цих процесів стало створення 19.07.1819 р. за ініціативою крупного комерсанта члена лондонського тюремного філантропічного товариства В. Венінга, який підготував перед цим доповідь Олександрю І про огляд місць ув'язнення в Санкт-Петербурзі, «Товариства піклувального про тюрми», яке було взяте царем під особисте заступництво [2, с.165]. «Протягом багатьох десятиріч, – зауважував відомий сучасний дослідник історії права О.Ярмиш, – провідний вплив на тюремну систему виявлявся організацією, що знаходилася зовні системи державних органів – Товариства піклувального про тюрми» [3, с.263]. Першим президентом Товариства став міністр внутрішніх справ О.М. Голіцин (1819 – 1822 рр.) [4, с.619]. Перед Товариством було поставлене завдання суто філантропічного характеру, а саме – морального виправлення злочинців. Досягнення цієї мети повинно було забезпечуватися вказаними в його Статуті засобами: 1) найближчим і постійним наглядом над ув'язненими; 2) розміщенням їх за родами злочинів і звинувачень; 3) навчанням їх в правилах християнського благочестя і доброї моральності; 4) заняттям їх пристойними справами і 5) утриманням тих, хто завинив, або гвалтував у відокремлене місце [2, с.168-171].

Статут Товариства детально зупинявся на релігійному впливі на ув'язнених. Зокрема, наказувалося вводити церковні служби, проводити недільні й святкові дні «в благочестивих читаннях, бесідах і молитві». Вперше почали говорити про тюремні бібліотеки, але лише з книгами «священного писання і духовного змісту». Окремими положеннями статуту заборонялося вживання у

в'язниці спиртних напоїв і рекомендувалося на видних місцях вивісити таблички з вказівкою даної заборони [5, арк.100]. В опублікованих щорічних звітах Товариства багато місця приділялося описам прикладів релігійно-етичної дії членів Товариства на арештантів, а також наводилася статистика сповідей і причащення [6, арк.7-18]. Діяльність «Товариства піклувального про тюрми» сприяла формуванню нового, гуманістичного напрямку у вітчизняному тюрмознавстві. І це виразилося не тільки в релігійній пропаганді серед ув'язнених.

У тюремній інструкції 1831 р, яка вперше законодавче регулювала тюремний розпорядок в державі значне місце приділялося релігійно-моральному фактору в виправленні засуджених к позбавленню волі. З дванадцяти розділів інструкції 4-й – «Про благочинність і охайність» і 10-й – «Про церкву» розглядали ці питання [2, с.282-305]. Інструкція була першим кроком у бік створення загально тюремного кодексу у I-й половині XIX ст.

Протягом його розвитку у 1866 р. видається «Керівництво для піклувальників і доглядачів арештантських будинків» [7, с.19]. Згідно з ним при кожній арештантській роті створювався піклувальний комітет, до складу якого входили тюремний директор, міський голова, поліцмейстер, міський архітектор, командир місцевого батальйону внутрішньої варти або місцевий військовий командир, інші чиновники та підприємці міста. Керував комітетом, зазвичай, віце-губернатор. Головними завданнями комітету були «найближчий нагляд за моральним виправленням арештантів, постійним заняттям їх роботою і пошуком оних, а також за впорядкуванням взагалі рот» [8, арк.2-8].

Головними засобами «перевиховання» засуджених в арештантських ротах були різки (до 30 ударів), молитви і пости [9, арк.1]. До кожної арештантської роти був прикріплений у якості духовного батька та наставника священник, обов'язок якого полягав «читанням священного писання, пасторським впливом і служінням божественної літургії, сприяти виправленню моральності арештантів». У листопаді 1867 р. командир Сімферопольської арештантської роти просив піклувальний комітет нагородити священника Павла Лесневського «за безвідплатні і корисні труди його у Сімферопольській арештантській роті з 1961 р.» і просив начальника губернії клопотати про це перед Обер-прокурором самого Святого Синоду [10, арк.57]. 7.12.1867 р. Таврійський губернський земський збір ухвалив виділити додатково 500 руб. на оплату діяльності священників губернії [11, арк.118]. Говіння, відвідування церкви, слухання проповідей, молитви вдень і увечері були обов'язкові.

Основним тюремним кодексом у II-й половині XIX ст. явився «Статут про тих, що утримуються під вартою 1857 р., який перевидавався у 1886 и 1890 рр. Різні статті розділу про виправні арештантські відділення повторили старі вимоги щодо релігійно-морального виправлення арештантів через духівників, а також головних засобів перевиховання через різки, молитви і пости. Говеніє, відвідування церкви, слухання проповідей, молитви вдень і увечері були обов'язкові. Лише ті арештанти, які відрізнялися «виконанням обов'язку віри й старанністю до праці», могли бути переведені до «загону тих, які виправляються», що зумовлювало скорочення терміну ув'язнення та обмеження застосування тілесних покарань [3, с.274]. Просвітницька або духовно-моральна (на офіційній мові) робота серед ув'язнених насправді зводилася до релігійної пропаганди. Ще з 70-х рр. XIX ст. уряд ставив завдання посилення ролі православного духівництва у в'язниці. Ця роль швидко розширялася. Зокрема, закон від 15.07.1887 р. закріплював принципове положення, відповідно до якого при місцях ув'язнення священники, диякони і псалмовщики почали відноситися до апарату управління місцями позбавлення волі. Вони признавалися офіційними посадовими особами, до обов'язків яких входив ідеологічний вплив на арештантів [12, с.305-308]. За посадою священник дорівнювався доглядачу (начальнику) в'язниці [13, с.36].

У 1891 р. ГТУ (Головне тюремне управління) змушено було видати циркуляр № 11, в якому відзначило, що арештанти, одержуючи книги Священного писання, виривають з них листки для паління. Циркуляром № 28 від 8.06.1910 р. ГТУ пропонувало навіть як лікарський засіб проти сухот проводити «релігійно-моральні бесіди з хворими», а циркуляром № 70 від 29.11.1914 р. було запропоновано для боротьби з пияцтвом проводити «моральні бесіди» у в'язницях [14, арк.6; 15, с.862; 16, с.1148]. 21.04.1909 р. ГТУ були затверджені особливі правила відвідування церков [13, с.36].

Загальна тюремна інструкція 1915 р. визначила завдання та цілі ідеологічного впливу на ув'язнених. У ст. 244 Інструкції було вказано, що «духовно-моральна дія на арештантів має своїм призначенням роз'яснення їм правильних понять про релігійні і про загальні громадянські обов'язки, що вимагають відданості Престолу і Суспільству і шанування відповідних законів і влади» [17, с.236]. Інструкція відводила у в'язницях значну увагу православному духівництву. Тюремний священник був членом тюремної наради при начальнику в'язниці з питань внутрішнього розпорядку. Духовні ж особи інших віросповідань могли бути запрошені на такі наради, якщо вони торкалися питань релігії

їх єдиновірців. Православний священник разом з тим був викладачем Закону Божого в тюремній школі. Він разом з вчителем повинен був керувати тюремною бібліотекою. Для піклування про зміцнення православ'я Інструкція передбачала загальні молитви ув'язнених вранці, увечері, перед обідом і вечерею [17, с.170-171]. Культурно-просвітницька самодіяльність ув'язнених не допускалася, а Інструкція дозволяла лише духовні співи [17, с.209-214]. У тюремній літературі наводився приклад Сквирської повітової в'язниці Київської губернії, де комісія виявила «зовнішній і господарський порядок, чистоту, дисципліну, а арештантські будинки були доведені до зразкового стану». Митрополит Київський та Галицький Феогност, відвідавши її в 1901 р., був «захоплений її благоліпництвом» [19, с.68, 70].

Правилами внутрішнього розпорядку 1916 р. (кінцевий законодавчий документ царського уряду у сфері пенітенціарного законодавства) також регулювалися питання релігійно-морального виховання засуджених (розділ IV – богослужіння) [18, с.2-214].

Однак з часом церква втрачає своє повідне значення виховного центру, поступаючись місцем школі та бібліотеці, в яких просвітницька робота зводилася до релігійного впливу на ув'язнених за допомогою розповсюдження серед них книг відповідного змісту, постійно проводились читання церковно-історичного та релігійно-морального змісту [13, с.37-38]. В програмі діяльності тюремного відомства в кінці XIX ст. знаходилося питання про тюремні бібліотеки. Їх створення за перші роки існування ГТУ (80-90 рр.) абсолютно не просунулося. Лише з 1904 р. центральне тюремне відомство у своїх звітах почало подавати відомості про бібліотеки. Так, наприклад, у 1904 р. зазначалося, що найбільша кількість бібліотек, а саме 15, функціонує в Харківській губернії [20], а віддалені губернії, здебільшого, зовсім їх не мали. Наприклад, Таврійська губернська інспекція у звіті за 1907 р. про бібліотеки не згадує ні слова [21, арк.47-49]. У 1904 р. із загального числа в'язниць, що надіслали звіти про бібліотеки, одна третина визначалася в їх повній відсутності [7, с.360].

У системі комплексних заходів правового та психолого-педагогічного характеру важлива роль відводилася формуванню законослухняної особистості. З цією метою в місцях позбавлення волі наприкінці XIX – на початку XX ст. широкого розповсюдження набули недільні школи, у яких крім вивчення загальноосвітніх предметів проводилися заняття з вивчення прав та обов'язків вірнопідданих, закону Божого [22, с.119]. У 1904 р. постійні школи з викладачами в особі священника, псалмовщика і рідко з штатними викладачами існували тільки в одній третині в'язниць країни [7, с.360]. У 1891 р. почала функціонувати тюремна школа в Одесі [23], в 1898 р. – недільна школа при Харківській жіночій в'язниці [24, с.200]. У 1899 р. у жіночому відділенні Київської губернської в'язниці при школі були відкриті безкоштовні викладання жінок з вищою і середньою освітою, а з 1901 р. почалися заняття в чоловічому відділенні в'язниці. Того ж року були відкриті школи в Київському виправному відділенні, Черкаській та Сквирській повітових в'язницях, у ряді повітових в'язниць Харківської губернії [19, с.82-83]. У дореволюційній Росії православними священниками був накопичений багатий досвід релігійно-морального виховання ув'язнених. Цей досвід міг би використовуватися у питаннях етичного виховання засуджених до позбавлення волі в наступний час органами та установами виконання покарань.

Література

1. Гернет М.Н. История царской тюрьмы /М.Н. Гернет. – М.: Изд. 2-е доп. и пересм., 1951. – Т.1. – 327 с.
2. Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України /Т.О. Радов, І.І. Резник. – К.: РВВ КІВС, 1998. – Т.1. – Ч.1. – 414 с.
3. Ярмыш А.Н. Карательный аппарат самодержавия на Украине: Дисс. докт. юрид. наук /А.Н. Ярмыш. – Харьков, 1991. – 667 с.
4. Варадинов Н. История Министерства внутренних дел /Н. Варадинов. – СПб., 1859. – Ч.2. – Кн.1. – 632 с.
5. Державний архів Автономної Республіки Крим (ДААРК). – Ф.351. – Оп.1. – Спр.366.
6. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф.23. – Оп.1. – Спр.37.
7. Гернет М.Н. История царской тюрьмы /М.Н. Гернет. – М.: Изд. 2-е доп. и пересм., 1952. – Т.3. – 400 с.
8. ДААРК. – Ф.38. – Оп.1. – Спр.5.
9. ДААРК. – Ф.38. – Оп.1. – Спр.8.
10. ДААРК. – Ф.38. – Оп.1. – Спр.12.
11. Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания. – Симферополь (по изд. 21.01.1884 г. Н.А. Султан-Крым-Гирея), 1906. – Т.1. – 367 с.
12. Коковцев В.Н., Рухлов С.В. Систематический сборник узаконений и распоряжений по тюремной части /В.Н. Коковцев, С.В. Рухлов. – СПб., 1890. – 562 с. (186 с. прилож.).
13. Давыдов Ф. Религиозно-просветительская деятельность в местах лишения свободы /Ф.Давыдов //Преступления и наказания. – 2000. – № 7. – С. 34-38.

14. ДААРК. – Ф.37. – Оп.1. – Спр.255.
15. Сборник циркуляров, изданных по Главному тюремному управлению в 1879 – 1910 г.г. В 2-х ч. – СПб.: Главное тюремное управление, 1911. – Ч. 1. – 1188 с.
16. Сборник циркуляров, изданных по Главному тюремному управлению в 1879 – 1910 г.г. В 2-х ч. – СПб.: Главное тюремное управление, 1911. – Ч. 2. – 1259 с.
17. Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України /Т.О. Радов, І.І. Резник. – К.: РВВ КІВС, 1998. – Т.1. – Ч.2. – 402 с.
18. Правила внутреннего тюремного распорядка. – Петроград, 1916. – 24 с.
19. Лучинский Н.Ф. Основы тюремного дела /Н.Ф. Лучинский. – СПб.: Тюремный вестник, 1904. – 180 с.
20. ДАХО. – Ф.185. – Оп.1. – Спр.37.
21. ДААРК. – Ф.37. – Оп.1. – Спр.261.
22. Соцький Ю. Позбавлення волі в системі кримінального покарання в Україні (історичний, правовий та соціальний аспект)/Ю. Соцький //Право України. – 2003. – № 9. – С. 118-120.
23. Державний архів Одеської області (ДАОО) – Ф.361. – Оп.1. – Спр.1139.
24. Журнал Министерства юстиции. – 1898. – № 3 (март). – С. 198-204.

Рецензент д.і.н., професор Л.П. Гарчева